

<https://coth.ui.ac.ir/?lang=en>

Journal of Comparative Theology

E-ISSN: 2322-3421

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 1, No.29, Spring & Summer 2023 pp.31-48

Receive: 28/01/2023

Accepted: 16/07/2023

A Comparative Analysis of the Positive Effects and Consequences of Women's Apostasy in the Imami Religion and the Salafi Approach, Focusing on the Views of Imam Khomeini and Ibn Taymiyyah

Hamzeh Ali Bahrami *

Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Ahl al-Bayt Faculty, University of Isfahan, Isfahan, Iran
bahrame1918@gmail.com

Maryam Sadat Hashemi

Ph.D. Student of Islamic Theology, Department of Theology, Banu Mojtaheda Amin Institute of Higher Education, Isfahan, Iran
hashmy sadat@gmail.com

Abstract

Apostasy is a topic in Islamic jurisprudence that has been subject to criticism and attacks on Islam, particularly when it pertains to women. The Imamiyyah religion and the Salafiyyah approach are two contemporary discourses that have significant influence and share many commonalities, but also have differences regarding women's apostasy. This comparative analysis aimed to provide an accurate understanding of women's apostasy in these two discourses and shed light on their conflicting aspects. The research employed a comparative analytical documentary method to address the conflicting aspects of the two discourses regarding the positive consequences of rulings on women's apostasy. The study concluded that Imamiyyah distinguished between natural and national apostasies and considers gender as a fundamental concept. In its rulings on apostasy, Imamiyyah provided more lenient and liberated conditions for apostate women compared to the Salafists.

Keywords: Apostate, Ibn Taymiyyah, Salafists, Imamiyyah, Imam Khomeini, Salafiyyah, female

Introduction

One Islamic ruling that has been used as a pretext to fight against Islam and portray it as rigid and anti-freedom is the focus on the doctrine of female apostasy. While some Islamic factions, such as the Salafis, with affiliations to groups like the Taliban, ISIS, Al-Qaeda, and Wahhabism, hold a violent, reductionist, and anti-

*Corresponding author

Bahrami, H., & Hashemi, M. (2023). A comparative analysis of the positive effects and consequences of women's apostasy in Imamiyyah and Salafism with a focus on Imam Khomeini and Ibn Taymiyyah. *Comparative Theology*, 14(29), 31-48.

2322-3421© University of Isfahan

This is an open access article under the CC BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/COTH.2023.136629.1792>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20089651.1402.14.29.3.9>

humanist view of women's rights, other sects, such as the Imamite Shiites, maintain a rational and just perspective on women's status and rights. These narrow-minded views may have permeated other Islamic sects with their Fatwas being misconstrued as representative of all Islamic sects, including Shia. A comparative analysis of women's rights in the Salafiyyah and Imamiyyah discourses can help understand the truth of this claim. Given the significance of the issue of apostasy and the role of women, this study aimed to provide a correct explanation of female apostasy in these two discourses by comparing two influential Islamic perspectives: the Salafi approach and the Imamiyya religion. This study also aimed to provide a rational defense and response to doubts about the Imami religion. Considering the breadth of the two discourses, two influential figures, Imam Khomeini from the Imamiyyah religion and Ibn Taymiyyah from the Salafiyya approach, were chosen as representatives of the two currents. The research question was as follows: What is the difference between the rulings of apostate women in the Imamiyyah religion and the Salafiyya approach, focusing on the Fatwas of Imam Khomeini and Ibn Taymiyyah?

Materials & Methods

This study was conducted theoretically using an analytical and comparative approach to documents while reporting the views of the two personalities and studying their works. As the Islamic religions share many common opinions on the rulings of apostate women and there is no need to raise common issues, 10 controversial issues were selected and analyzed in a comparative manner.

Research findings

The findings of this research included:

- Apostasy in Islam is a significant order with its history more prominently seen in pre-Islamic religions, such as Zoroastrianism, Judaism, and Christianity.
- Salafists view apostasy as a singular concept, but in the Imami perspective, apostasy is divided into different types, such as natural and national apostates or female and male apostates. In Imami jurisprudence, an apostate woman has more opportunity to reflect and return to Islam.
- Salafists consider a woman's apostasy as one of the limits, while in the popular view of the Imamiyyah, it is one of the punishments.
- According to Salafists, if a woman does not repent after 3 days, she will be killed, but according to Imamiyyah, if a woman does not repent after 3 days, she will not be killed.
- Salafists believe that if a woman becomes an apostate, the Islamic ruler inherits her property, but in the Imami view, the property of an apostate woman goes to her Muslim heirs.

Discussion of Results & Conclusion

Salafist jurisprudence presents a harsh image of Islam and severe rulings in the field of women's apostasy. The equalization of legal and jurisprudential rulings of women and men within divine limits, as well as ignoring the role and influence of gender and social environment in legal rulings, has become a platform for oppression against women.

In the issue of female apostasy, the jurisprudence of the Imami religion appears more supportive, freer, fairer, and more rational than the jurisprudence of the Salafists.

Given the importance of women and the fact that female apostasy has become an excuse to attack Islam, it is suggested that educational, cultural, and media officials address the issue of women's apostasy in a scholarly manner with a responsive approach in student textbooks and magazines. Holding conferences, workshops, and forums for free thinking, criticism, and debate, especially in women's environments, can provide a correct explanation and response to doubts. Also, the Hanafi view seems closer to the Shiite view on the issue of apostasy. Therefore, it is recommended to propagate the beliefs of Abu Hanifah on the issue of female apostasy in Sunni areas of Iran.

تحلیلی تطبیقی از آثار و پیامدهای اثباتی ارتداد زن در مذهب امامیه و رویکرد سلفیه با تمرکز بر دیدگاه امام خمینی و ابن تیمیه

حمزه علی بهرامی*، استادیار گروه معارف، دانشکده اهل البیت، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران

bahrame1918@gmail.com

مریم السادات هاشمی، دانشجوی دکتری کلام اسلامی، موسسه آموزش عالی بانو مجتهده امین، اصفهان، ایران

hashmysadat@gmail.com

چکیده

ارتداد یکی از آموزه‌های فقهی اسلامی است که دستاویز و بستری برای نقد و حمله به دین اسلام شده است؛ به‌ویژه اگر این مسئله در ارتباط با زنان باشد، از اهمیت بیشتری برخوردار می‌شود. مذهب امامیه و رویکرد سلفیه دو گفتمان زنده و تأثیرگذار معاصر هستند که با وجود داشتن اشتراکات متعدد، در حوزه ارتداد زنان اختلافات فراوانی باهم دارند. مقایسه تطبیقی ارتداد زن در این دو گفتمان ضمن اینکه می‌تواند تبیین صحیحی از این مسئله ارائه دهد، جنبه‌های اختلافی آنها را نیز روشن می‌سازد. پژوهش پیش روی با نظر در اهمیت ارتداد زن با روشی اسنادی تحلیلی تطبیقی در پی پاسخ به جنبه‌های اختلافی دو گفتمان در پیامدهای اثباتی احکام ارتداد زن شکل گرفته و در پایان به این نتیجه رسیده است که امامیه با تقسیم مرتد به فطری و ملی و بنیادی دانستن مفهوم جنسیت در احکام ارتداد، شرایط خردمندانه‌تر و آزادانه‌تری از سلفیان برای زن مرتد مهیا می‌سازد؛ برای مثال، برخلاف رویکرد سلفیه، در مذهب امامیه زن مرتد کشته نمی‌شود. توبه او پذیرفته می‌شود. مالکیت او از اموالش و تصرفات غیرمالی او زایل نمی‌شود. وراثت مسلمان او و ارث اموال او می‌شوند. فرصت چندماهه برای تفکر و توبه و بازگشت و حفظ علقه زوجیت دارد؛ در حالی که در گفتمان سلفیان در احکام مرتد هیچ تفاوتی میان زن و مرد وجود ندارد. زن مرتد از هیچ‌گونه امتیاز یا حمایت یا تخفیفی در مجازات بهره‌مند نیست. قوانین ارتداد سخت و خشن‌تری در انتظار او است.

واژه‌های کلیدی

مرتد، ابن تیمیه، سلفیان، امامیه، امام خمینی، سلفیه، زن

* مسؤل مکاتبات

بهرامی، حمزه علی، هاشمی، مریم السادات. (۱۴۰۲). تحلیلی تطبیقی از آثار و پیامدهای اثباتی ارتداد زن در مذهب امامیه و سلفیه با تمرکز بر دیدگاه امام خمینی و ابن تیمیه .. *الهیات تطبیقی* ۱۴ (۲۹)، ۳۱-۴۸.

مقدمه

یکی از احکام اسلامی که دستاویز و بهانه‌ای برای استکبار جهانی برای مبارزه با اسلام رحمانی و ارائه تصویری متحجرانه و آزادی ستیزانه از اسلام شده، تمرکز بر آموزه ارتداد است.

هر روز در فضای مجازی و حقیقی، محتواهای زیادی در مخالفت با احکام اسلامی به‌ویژه درباره زنان تولید می‌شود. به‌عنوان یک مدرس درس حقوق سیاسی و اجتماعی زنان در دانشگاه، کمتر روزی یافت می‌شود که دانشجویان سؤالات و شبهاتی را درباره حقوق زنان در اسلام مطرح نکنند. برخی از آنها در سایه دیکتاتوری رسانه‌های معاند، اسلام را دینی مخالف حقوق و آزادی زنان تصور می‌کنند. شعار زن، زندگی، آزادی از جمله شعارهای فمینیستی است که ارتداد را مخالف زندگی و آزادی زن می‌داند.

گرچه برخی از فرق اسلامی نظیر سلفیان با گرایش‌هایی مثل طالبان و داعش و القاعده و وهابیت دیدگاهی خشونت‌گرا و تقلیل‌گرا و انسان‌ستیزانه نسبت به حقوق زنان دارند، مذاهب دیگری نظیر شیعیان امامیه دیدگاهی تنزیهی و عقلانی و عادلانه نسبت به مقام و حقوق زن دارند. چه بسا دیدگاه‌های تنگ‌نظرانه سلفیان و طالبان درباره حقوق زن و از جمله احکام ارتداد خواسته یا ناخواسته به دیگر فرق اسلامی فرافکنی و سرایت داده می‌شود و فتاوی آنها به‌عنوان دیدگاه همه فرق اسلامی و از جمله شیعه قلمداد می‌شود. مقایسه تطبیقی حقوق زنان در دو گفتمان رویکرد سلفیه و امامیه سازوکاری برای فهم حقیقت این مدعا است.

با نظر به اهمیت موضوع ارتداد و اهمیت زنان در جامعه بشری و اینکه حقوق زنان به‌ویژه آزادی آنها بستری برای حمله به اسلام راستین شده است، موضوع ارتداد زن انتخاب شد تا با مقایسه میان دو گفتمان زنده و تأثیرگذار اسلامی، یعنی رویکرد سلفیه و مذهب امامیه، نخست

تبیین صحیحی از ارتداد زن در دو گفتمان ارائه شود. دوم، دفاعی عقلانی و پاسخی به شبهات از مذهب امامیه شود. نظر به گستردگی دو گفتمان، دو شخصیت تأثیرگذار، یعنی امام خمینی از مذهب امامیه و ابن تیمیه از رویکرد سلفیه، به‌عنوان نمایندگان دو جریان انتخاب شدند تا تمرکز پژوهش بر اساس اندیشه‌های آنها باشد.

بنابر آنچه گفته شد پژوهش پیش روی در پاسخ به این سؤال شکل گرفته است که احکام زن مرتد در میان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه با تمرکز بر فتاوی امام خمینی و ابن تیمیه چه تفاوتی باهم دارند.

از آنجایی که مذاهب اسلامی در بسیاری از احکام زن مرتد اشتراک نظر دارند و نیاز به طرح مسائل اشتراکی نیست، ده مسئله اختلافی دو گفتمان، انتخاب و به روش مقایسه‌ای بررسی می‌شوند.

پیشینه

ارتداد مانند بسیاری از احکام، موضوعی است که پیشینه آن در ادیان قبل از اسلام یافت می‌شود. برخورد با مرتدان و اعدام آنان در میان تمامی پیروان ادیان الهی قبل از اسلام مطرح بوده است. در تورات درباره ارتداد و گوساله‌پرستی بنی‌اسرائیل و فرمان قتل عام مرتدان این‌گونه سخن گفته شده است: «شمشیرهای خود را آماده سازید و هر فرد باید رفیق و برادر و فامیلش را (که به این جرم آلوده شده) بکشد». در آن روز حدود سه هزار تن از بنی‌اسرائیل کشته شدند و موسی، علیه‌السلام، به آنان گفت: «امروز دست خود را به خاطر پروردگار، در خون فرزند و برادر فرو برید تا خداوند شما را برکت دهد» (تورات، سفر خروج، باب ۳۲: ۱۳۹). ابن‌میمون، عالم پراوازه یهود می‌نویسد: اگر کسی یکی از اصول اساسی دین را کنار بگذارد، خود را از جامعه یهودی کنار گذاشته است. او یک ملحد، بدعت‌گذار و بی‌دین است که «تیشه به ریشه می‌زند»، ما مأموریم از او متنفر باشیم و نابودش

مذاهب بررسی می‌کند و اشاره به موضوع فوق ندارد. همچنین، مقاله «ارتداد و مانعیت آن از ارث در نظر شیعه و اهل سنت» نگاشته مرادخانی صرفاً تمرکز در مسئله ارث دارد و عام است و مطلق مرتد و همه مذاهب را شامل می‌شود. گفتنی است مقاله «بررسی احکام فقهی و حقوقی ارتداد با تأکید بر نظر امام خمینی» از عباسعلی سلطانی برخلاف عنوان آن، ارتباطی به موضوع ارتداد و دیدگاه امام خمینی ندارد. با وجود آثاری که گزارش شد متأسفانه هیچ‌کدام از آنها به مسئله ارتداد زن به صورت خاص یا تطبیقی میان دو گفتمان امامیه و رویکرد سلفیه توجه نکرده‌اند. بنابراین، با توجه به اهمیت جنس زن در مسائل اجتماعی معاصر و متهم کردن اسلام به خشونت علیه زنان مطالعه موضوع ارتداد زن آن هم به صورت تطبیقی میان دو گفتمان تأثیرگذار امامیه و رویکرد سلفیه یک خلأ و ضرورت پژوهشی است که نگارش دست‌کم یک مقاله در آن انکارناپذیر است؛ بنابراین، پژوهش پیش روی از این حیث دارای ضرورت و جنبه نوآورانه و پاسخی به یک خلأ علمی است.

تبیین مفاهیم محوری

ارتداد:

ارتداد از ماده «رَدَد» گرفته شده است. در لغت، به معنای مطلق رجوع از چیزی به چیز دیگر است؛ معنای لغوی ارتداد هیچ بار مثبت یا منفی ندارد؛ اما در اصطلاح به معنای بازگشت از اسلام به کفر است؛ بنابراین، به مسلمانی که از آیین اسلام خارج شده و به کفر درآمده است، «مرتد» می‌گویند. ابن منظور در *لسان العرب* می‌نویسد: «و ارتد فلان عن دینه إذا كفر بعد إسلامه». ابن قدامه از فقهای حنبلی در تعریف مرتد می‌نویسد: «المرتد هو الراجع عن دین الاسلام إلى الکفر»؛ مرتد کسی است که از دین اسلام به کفر بازگردد (ابن قدامه، ۱۴۲۰، ج ۳۸: ۵۹۵). امام خمینی از فقهای

کنیم. درباره چنین کسی گفته شده است: ای خداوند، آیا نفرت نمی‌داریم از کسانی که تو را نفرت می‌دارند؟ (ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۲۳). شیوخ مجمع روحانیون یهود باروخ اسپینوزا را به اتفاق آرا لعن و تکفیر و از قوم اسرائیل جدا کردند (دورانت، ۱۳۷۰: ۲۱۲).

همچنین در باور مسیحیان، پس از غسل تعمید ارتداد یک جرم جبران‌ناپذیر و گناهی بخشش‌ناپذیر تلقی شده است. شهادت و گواهی مرتد پذیرفته نمی‌شود و از جامعه مسیحیان منفک می‌شود و از ارث محروم می‌شود (الیاده، ۱۳۷۲: واژه ارتداد). پس از جنگ‌های صلیبی دادگاه‌های تفتیش عقاید، بسیاری از مسیحیان را به جرم ارتداد، مجازات و به قتل رساندند (توفیقی، ۱۳۸۴: ۲۵۱؛ ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۲۳).

در آیین زرتشت نیز ارتداد و واردشدن در آیین مسیحیت گناه بوده و در صورت عدم توبه مجازات آن حبس و قتل و تبعید است (مینوی، ۱۳۱۱: ۱۷؛ میرفخرائی، ۱۳۶۷: ۵؛ عبدالهی، ۱۳۶۹: ۱۷۰؛ ابراهیمی، ۱۳۹۳: ۲۳؛ ابن مسکویه، ۱۳۶۶: ۱ / ۱۰۱)؛ بنابراین، ارتداد در اسلام یک حکم امضائی است نه تأسیسی؛ اما در خصوص ارتداد تألیفات ارزشمندی خلق شده‌اند. از منابع فارسی کتاب *احکام ارتداد از دیدگاه اسلام و حقوق بشر* نگاشته سیف‌الله صرامی و همچنین کتاب *ارتداد در اسلام* نوشته عیسی ولایی و کتاب *ارتداد و آزادی بیان* تألیف سید حسین هاشمی و کتاب *ارتداد اثر محمد پاشایی* با وجود ارزشمندی آنها تمرکز در موضوع ارتداد زن ندارند. از منابع عربی کتاب *احکام المرتد فی الشریعه* عبدالرزاق و کتاب *دین اجباری یا اختیاری* نگاشته طه جابر العلوانی با ترجمه امین سلیمانی، با وجود ارزشمندی ولی تمرکز در موضوع مقاله نداشته‌اند. در کنار کتب فوق، مقالات پژوهشی وجود دارد که بی‌ارتباط به موضوع مقاله حاضر نیستند؛ برای مثال، مقاله «ارتداد از دیدگاه مذاهب اسلامی» نگاشته محمدابراهیم جناتی، مطلق ارتداد را در همه

سعودی تمرکز یافته‌اند. البانی^۲ و بن‌باز^۳ از عالمان مشهور و معاصر این گفتمان هستند؛ بنابراین، منظور ما از گرایش رویکرد سلفیه رویکرد اهل حدیثی اهل سنت با تمرکز بر فقه حنبلی است که در مقابل رویکرد قیاس‌محور اهل سنت (حنفیه) قرار می‌گیرند. در این میان، گرایش حنبلی که به رویکرد سلفیه معروف‌ترند، ملاک عمل است و از میان عالمان حنبلی فتاوی‌ای ابن تیمیه شایان توجه است.

امامیه:

مذهب امامیه، اصلی‌ترین و گسترده‌ترین فرقه شیعه است. منظور کسانی هستند که معتقدند جانشین بلافصل پیامبر اسلام، شخص امام علی، علیه‌السلام، است که به نص جلی از سوی پیامبر به امامت منصوب شده‌اند. مذهب امامیه معتقد به امامت دوازده امام معصوم هستند که به نص جلی از طریق امام قبلی منصوب می‌شوند. پس از امام علی، امامت در فرزند بزرگ او امام حسن و سپس در امام حسین، علیهما‌السلام و نه فرزند او ادامه می‌یابد. دوازدهمین امام به نام محمد بن حسن ملقب به مهدی هم‌اکنون در قید حیات و در پرده غیبت است. به باور مذهب امامیه، امام مهدی در آخر زمان به امر الهی ظهور خواهند کرد و دنیا را پر از عدل و داد می‌کنند (برگرفته از کتاب شیعه در اسلام، نگاه‌شسته علامه محمد حسین طباطبایی، ۱۳۷۹ش).

ارتداد پیامدهای فراوان اخروی و دنیوی در حوزه عبادات و معاملات و احکام دارد. در ادامه به بخشی از این پیامدهای دنیوی فقهی و حقوقی اختلافی در دو گفتمان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه اشاره می‌شود.

۱: پیامدهای فقهی

۱. با مهاجرت به سوریه و عربستان در سال ۱۹۹۹ در عمان اردن درگذشت. وی از اساتید دانشگاه اسلامی مدینه و مورد توجه وهابیان و از سلفیان سنتی معاصر است. از ابن تیمیه و محمد بن عبدالوهاب با عظمت و احترام یاد می‌کرد.

۳. عبدالعزیز بن باز متوفی ۱۹۹۹ در مکه است. پدر همسر پادشاه عربستان بود. رئیس دانشگاه اسلامی مدینه و مفتی اعظم سعودی‌ها و رئیس شورای فتوا از عالمان درباری وهابی معاصر است.

معاصر مذهب امامیه می‌نویسد: «المرتد هو من خرج عن الاسلام و اختار الکفر»؛ مرتد کسی است که از اسلام خارج شده و کفر را برگزیده است. مسلمانی که منکر خدا یا پیغمبر شود یا حکم ضروری دین نظیر وجوب نماز و روزه را انکار کند، در صورتی که منکرشدن آن حکم به انکار خدا یا پیغمبر برگردد، مرتد است (موسوی خمینی، ۱۳۷۵: ۳۳۸). در میان فقهای شیعه، گرچه تصور غالب این است که ارتداد صرف تغییر عقیده است، برخی از فقها نظیر ابوالصلاح حلبی، ارتداد را اظهار شعار کفر دانسته‌اند نه صرف تغییر عقیده و در برخی از عبارات کلمه «جحد» به معنای انکار از روی تجاهر و خود را به نادانی زدن به کار رفته است (صرامی، ۱۳۷۶: ۲۲۷).

سلفیه:

منظور نویسنده از سلفیه رویکرد اهل حدیثی و نقل‌گرای اهل سنت است که در قرون نخستین با نام اهل اثر یا عثمانیان و در قرون بعدی با نام مالکی‌ها و شافعی‌ها و ظاهری‌ها و حنبلیان شناخته می‌شدند. این گرایش در ادامه در قرن چهارم با افرادی نظیر بربهاری^۱ و در قرن هفتم به وسیله ابن تیمیه حرانی به اوج تکامل خود رسید. ابن تیمیه مفهوم سلفیه را تئوریزه و نظام‌مند کرد. اصلی‌ترین منبع شناخت را گرایش و رویکرد سلف یا همان باورهای مسلمانان سه قرن نخست دانست. این گرایش در قرن دوازدهم به وسیله محمد بن عبدالوهاب بازتعریف مجدد و عمل‌گرایانه‌تر و با نام وهابیت مشهور شد. امروزه مرکز ثقل جنبش وهابیت با شاخه‌های نظامی عملی نظیر داعش و طالبان و القاعده بیشتر در کشورهای شبه‌جزیره عربستان

۱. ابو محمد حسن بن علی بن خلف بربهاری متوفی ۳۲۹ پس از احمد بن حنبل دومین شخصیت تأثیرگذار و مشهور سلفیان است که در زمان خود از پیشوایان متعصب و تندرو حنبلیان بغداد بود. عصر او عصر شورش و کشمکش میان حنبلی‌ها و عقل‌گرایان و شیعیان بغداد بود. بربهاری مخالف عزاداری شیعیان برای امام حسین و برگزاری جشن نیمه‌شعبان بودند. تنها اثر باقی‌مانده او کتاب شرح السنه است.

۲. شیخ محمد ناصرالدین البانی در سال ۱۹۱۴ در کشور البانی متولد

۱.۱: تنوع ارتداد

یکی از تفاوت‌های دو گفتمان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه درباره ارتداد تقسیم‌بندی مرتد است. سلفیان نگاه واحدی به مرتد دارند. جنسیت و گذشته و خانواده و جامعه مرتد نقشی در احکام آن ندارد. جمهور فقهای اهل سنت به غیر از حنفی‌ها فرقی میان مرتد فطری و ملی و همچنین، ارتداد زن و مرد قائل نیستند. این گفتمان حکم زن و مرد را در حدود نظیر قتل، زنا، سرقت، شرب خمر و یکسان می‌داند^۱ (ابن حجر، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۲۷۲).

اما مذهب امامیه به استثنای ابن جنید اسکافی^۲ (نجفی، ۱۳۶۲، ج ۴۱: ۶۰۸) مرتد را بر حسب تولد او به دو قسم ملی و فطری یا بر حسب جنسیت مرتد مرد و زن تقسیم می‌کند (طوسی، ۱۹۹۳، ج ۳۱: ۵۹-۱۶۹؛ شهید ثانی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۳۰).

امام خمینی در تعریف مرتد فطری و ملی می‌نویسد: مرتد فطری کسی است که در حال انعقاد نطفه‌اش یکی از والدینش مسلمان باشند. سپس این شخص بعد از بلوغش اظهار اسلام کند و پس از آن از اسلام خارج شود؛ اما مرتد ملی مسلمانی است که والدینش به هنگام انعقاد نطفه‌اش کافر باشند. سپس بعد از بلوغ اظهار کفر کند و کافر اصلی بشود (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶۶، مبحث موانع ارث). تقسیم مرتد به دو قسم ملی و فطری از اختصاصات و امتیازات مذهب امامیه است. تقسیم مرتد به فطری و ملی و همچنین، تأثیر جنسیت در ارتداد پیامدهای مثبتی نسبت به مرد و زن مرتد دارد؛ در حالی که در فقه سلفیان زن مرتد از امتیاز تقسیم مرتد بی‌بهره است.

۲.۱: تعزیری بودن حکم ارتداد زن

در میان فقهای مذهب امامیه در اینکه آیا حکم ارتداد

جزو حدود است یا تعزیر، اختلاف است. مشهور فقهای مذهب امامیه ارتداد را جز تعزیر می‌دانند؛ برای مثال، محقق حلی در تعریف حد و تعزیر می‌نویسد: هر جرمی که مجازات آن از قبل مشخص شده باشد، حد نام دارد و هر جرمی که چنین نباشد، تعزیر است. اسباب حدش تا است؛ زنا، لواط، قذف، شرب خمر، سرقت، راهزنی. محقق حلی در کتاب الحدود و التعزیرات، ارتداد را از جمله جرائم دانسته است که مجازات مقدر شرعی یا «حد» ندارد؛ بلکه تعزیر دارند (حلی، ۱۳۸۹، ج ۴: ۱۴۷). علامه حلی حدود را هفت مورد ذکر می‌کند. شامل زنا، لواط، مساحقه، قوادیر، شرب خمر، سرقت و محاربه (حلی، ۱۴۱۸، ج ۹: ۱۳۳ و ۲۵۷). شیخ صدوق در المقنع مصادیق حدود را پنج مورد شامل زنا، لواط، قذف، سرقت، شرب خمر و محاربه ذکر می‌کند (صدوق، ۱۴۱۵، ج ۱: ۶۱۳). علامه طباطبایی در تفسیر آیه ۶۶ و ۷۴ توبه می‌نویسد: مقصود از عفو در این آیه صرف نظر کردن از کیفر دنیوی مرتد است که به سبب رعایت مصالح دینی انجام شده است؛ در صورتی که اگر ارتداد حد می‌بود، ترک کیفر به سبب مصالح مفهومی نداشت (طباطبایی، بی‌تا، ج ۹: ۳۳۴)؛ اما امثال علامه حلی (در نقلی دیگر) و امام خمینی حکم ارتداد را از حدود می‌دانند. در شمارش حدود به زنا، لواط، مساحقه، قوادیر، قذف، شرب خمر، سرقت، محاربه و ارتداد اشاره می‌کنند (موسوی خمینی، ج ۲: ۸۶۲).

برخلاف مذهب امامیه بیشتر فقهای سلفیه، قتل مرتد را از باب حدود می‌دانند که قابل عفو و شفاعت نیست. شافعی و مالک حدود را بغی، رده، زنا، سرقت، قذف، شرب خمر و جراحات می‌دانند (مالک بن انس، ۱۹۹۱، ج ۳: ۳۶ و ۵۵ و ۸۰؛ ولایی، ۱۳۸: ۱۴۸).

۳. حتی ما یحکی عن الإسکافی من أن الارتداد قسم واحد وأنه یستتاب، فان تاب وإلا قتل، نحو المحکی عن العامه علی خلاف بینهم فی مدّه إمهاله.

۴. لا تعتذروا قد کفرتم بعد ایمانکم ان نغف عن طائفه منکم نغذب طائفه.

۱. أَمَّا الْمُرْتَدَّةُ فَهِيَ عِنْدَ جُمْهُورِ الْفُقَهَاءِ كَالْمُرْتَدِّ.

۲. « وَیُؤَيِّدُهُ أَشْتَرَاكُ الرَّجَالِ وَالنِّسَاءِ فِي الْحُدُودِ كُلِّهَا الزَّانَا وَالسَّرِقَةَ وَشَرِبَ الْخَمْرِ وَالْقَذْفَ ».

نتیجه بحث اینکه اگر ارتداد جز حدود باشد، احکام و مجازات آنها را خداوند مشخص کرده است و تغییرناپذیرند؛ ولی اگر از باب تعزیرات باشد، رتبه‌بندی آن به نظر حاکم و تابع مصالح و شرایط و رعایت زمان و مکان و موقعیت مختلف بستگی دارد؛ زیرا تعزیر کیفر متغیری است و وابسته به عناصر متعدد و میزان و اجرای آن به نظر حاکم بستگی دارد. در شرایطی که مصلحتی در تعزیر وجود داشته باشد، از آن صرف‌نظر می‌شود. آیت‌الله منتظری از فقهای معاصر شیعه معتقد است چه بسا حکم قتل مرتد، حکم ولایی و حکومتی باشد که باید در اجرای آن شرایط زمان و محیط را مراعات کرد (منتظری، ۱۴۱۱، ج ۳: ۳۸۷).

بنابراین، با توجه به تعزیری دانستن ارتداد، اگر حاکم مصلحتی اجتماعی یا سیاسی ببیند؛ یا به‌طور مثال، زن مرتد مادر یا باردار یا مریض یا هیجان‌زده و مغلوب احساسات شده باشد، حاکم می‌تواند از زندانی کردن او نیز ممانعت کند. در بیانات امام خمینی خطاب به مسولان نظام، این نکته به صراحت آمده است که مصلحت نظام، در صورتی که در تراحم با احکام دیگر قرار گیرد، جانب مصلحت مقدم می‌شود (موسوی خمینی، ۱۳۷۸، ج ۲۰: ۱۷۰).

۳.۱. نجاست و طهارت مرتد

یکی از احکام دنیوی ارتداد، نجاست مرتد است. «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْمُشْرِكُونَ نَجَسٌ فَلَا يَقْرَبُوا الْمَسْجِدَ الْحَرَامَ» (توبه: ۲۸). در صورتی که مرتدان از مصادیق مشرکان شمرده شوند و منظور از نجاست هم نجاست ظاهری و عینی باشد، در این صورت یکی از احکام مرتد اعم از زن یا مرد نجاست او خواهد بود.

درباره واژه مشرکون در آیه دو دیدگاه وجود دارد. برخی دایره معنایی مشرکون را عام می‌گیرند که شامل بت‌پرستان مکه و اهل کتاب و مرتدان می‌شود (ابن تیمیه، ۱۴۱۴، ج ۳: ۱۱۹) و برخی معتقدند واژه مشرکون معنای

خاص دارد و صرفاً شامل بت‌پرستان است. ابن عطیه و الوسی دیدگاه نخست را انتخاب می‌کنند و در نتیجه، مرتد را مصادیقی از کافر و نجس می‌دانند؛ البته این در صورتی است که معنای نجس بودن، نجس‌العین بودن مشرکان دانسته شود. این در حالی است که برخی با تقسیم نجاست به دو قسم نجاست عینی و نجاست معنوی، نجاست مشرکان را از نوع نجاست فسق و گناه و شرک می‌دانند نه از نوع نجاست شراب و مردار (ابن تیمیه، ۱۴۰۸، ج ۱: ۲۳۳). طبری و بیضاوی و سیوطی به نجس‌العین بودن مشرکان تصریح می‌کنند (شریفی، ۱۳۹۹: ۸۵)؛ در نتیجه، اگر کسی با دست و بدن مرتدی مصادفحه یا تماس حاصل کند، باید دست و بدن خود را تطهیر کند و بشوید.

برخی از فقهای مذهب امامیه، ذیل آیه، نجاست مشرکان و زن مرتد را نجاست از نوع گناه و کفر و فسق می‌دانند؛ برای مثال، فیض کاشانی وجه نجس نامیدن مشرکان را جنبه زشتی عقیدتی آنها می‌داند نه نجاست ظاهری؛ زیرا نجاست ظاهری با آب پاک می‌شود (فیض کاشانی، ۱۴۱۵، ج ۲: ۳۳۳). تفسیر نمونه ذیل آیه می‌نویسد «و از اینجا روشن می‌شود که با توجه به آیه فوق به تنهایی نمی‌توان قضاوت کرد که اطلاق کلمه (نجس) بر مشرکان به این سبب است که جسم آنها آلوده است؛ همانند آلوده بودن خون و بول و شراب یا اینکه به سبب عقیده بت‌پرستی یک نوع آلودگی درونی دارند و به این ترتیب، برای اثبات نجاست کفار به این آیه نمی‌توان استدلال کرد؛ بلکه باید دلایل دیگری جستجو شود».

۴.۱. تکرار ارتداد

یکی از مسائل اختلافی میان رویکرد سلفیه و مذهب امامیه در ارتداد زن، موضوع تکرار ارتداد است. سؤال مطرح‌شده این است که آیا حکم زنی که مکرر مرتد و سپس توبه می‌کند، با کسی که برای نخستین بار مرتد

۱. لعل الحکم من اصله حکم سیاسی و ولایی فتراعی فیه شروط الزمان و المكان و السياسات ایضاً.

ظاهر استدلالت به آیه نساء در پذیرفتن توبه مرتد مکرر صحیح نباشد؛ زیرا عدم آموزش و عدم هدایت، مخصوص کسانی است که با حالت کفر و بی‌ایمانی از دنیا می‌روند.

۵.۱: قتل

یکی دیگر از تفاوت‌های مجازات دنیوی ارتداد زن در میان رویکرد سلفیه و مذهب امامیه، موضوع قتل زن مرتد است. در فقه سلفیان جنسیت نقشی در ارتداد ندارد. حکم ارتداد زن و مرد را یکسان می‌دانند؛ بنابراین، اگر زن مرتد توبه نکند، مجازات او قتل است و کشته می‌شود؛ اما در فقه مذهب امامیه جنسیت نقش محوری در موضوع ارتداد دارد. به باور فقهای مذهب امامیه، مرتد مرد فطری بدون توبه کشته می‌شود. مرتد مرد ملی پس از توبه‌دادن، در صورتی که توبه نکند، کشته می‌شود؛ اما مرتد زن اعم از فطری یا ملی کشته نمی‌شود؛ بلکه زندانی می‌شود تا توبه کند یا بمیرد (طوسی، ۱۹۹۳، ج ۳۱: ۵۸-۱۶۹؛ موسوی خمینی، ۱۳۷۰، ج ۴: ۳۷۹؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۴۱: ۶۱۱).

ابن تیمیه می‌نویسد: «و الصَّحیح الذی علیهِ العامَّةُ قتل المرتدة» (ابن تیمیه، ۱۴۱۷: ۲۶۰). در باور سلفیان، حکم زن با مرد در ارتداد یکسان است؛ بنابراین، اگر زنی مرتد شود، ابتدا از او خواسته می‌شود توبه کند و سه روز با او مهلت داده می‌شود. اگر توبه نکرد، مانند مرد به قتل می‌رسد. ارتداد زن هم فرقی نمی‌کند که قبلاً مسلمان بوده است یا نه یا والدین او مسلمان بوده باشند یا نباشند (جزیری، ۱۴۱۰، ج ۵: ۳۷۲؛ ۱۴۱۹، ج ۵: ۴۲۵).

نکته شایان ذکر آنکه وجوب توبه‌دادن به مرتد قبل از قتل او است. ابن تیمیه روایات متعددی در وجوب توبه‌دادن به مرتد را گزارش می‌کند^۲ و پس از ارائه

می‌شود و توبه می‌کند، یکی است. آیا مجازات سنگین‌تر برای زنی که مکرر توبه می‌کند، وجود ندارد.

برخی از فقهای مذهب امامیه درباره مردی که مرتد ملی است، گفته‌اند چنین مردی در دفعه سوم و برخی گفته‌اند در دفعه چهارم کشته می‌شود. آنچه از کلام فقها استنباط می‌شود این است که حکم قتل در صورت تکرار ارتداد اختصاص به مرد مرتد ملی دارد و زن مرتد را شامل نمی‌شود. مرحوم آیت‌الله خویی حکم قتل مرد مرتد ملی را در صورت تکرار ارتداد در دفعه سوم یا چهارم مشکل دانسته و گفته‌اند قتل او در صورت تکرار ارتداد است. او معتقد است دلیلی بر قتل مرتد در دفعه چهارم وجود ندارد؛ جز اجماعی که شیخ در الخلاف ادعا کرده است؛ در حالی که این اجماع ثابت نیست؛ بنابراین، هر چند باری که ارتداد تکرار شود، شخص مرتد ملی توبه داده می‌شود و توبه‌اش پذیرفته می‌شود. همچنین است اگر یک زن ارتداد و توبه خود را به دفعات تکرار کند، اعدام نمی‌شود (خویی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۴۰۱؛ تفضلی، ۱۳۸۸: ۱۳۱).

با توجه به دیدگاه مرحوم خویی، اگر مرد مرتد ملی با تکرار ارتداد کشته نشود و توبه او پذیرفته شود، به طریق اولی اگر زنی مکرر توبه کند، توبه او پذیرفته شده و کشته نمی‌شود؛ زیرا اصولاً زن مرتد برخلاف مرد مرتد ملی اصلاً کشته نمی‌شود.

ولی سلفیان از جمله مالکی‌ها و حنابله بر این باورند که توبه مرتد در صورت تکرار ارتداد پذیرفته نمی‌شود و قتل او واجب است. قبلاً اشاره شد که در این دیدگاه تفاوتی میان ارتداد زن با ارتداد مرد نیست. به نظر مستمسک سلفیان، در این موضوع آیه ۱۳۷ نساء است: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ آمَنُوا ثُمَّ كَفَرُوا ثُمَّ أزدَادُوا كُفْرًا لَمْ يَكُنِ اللَّهُ لِيَغْفِرْ لَهُمْ وَلَا لِيَهْدِيَهُمْ سَبِيلًا» (جزی الغرناطی، ۱۴۲۰: ۳۸۱).

۲. «عن جابر أن امرأة يقال لها [أم مروان] ارتدت عن الإسلام فأمر النبي أن يعرض عليها الإسلام فإن رجعت و إلا قتلت و عن عائشة قالت: ارتدت امرأة يوم أحد فأمر النبي أن يستتاب فإن تاب و إلا قتلت رواهما الدار قطنی».

۱. الشافعية و المالكية و الحنابلة، قالوا: فيجب ان تستتاب قبل قتلها ثلاثه ايام، و يعرض عليها الاسلام. لان دمه كان محترماً بالاسلام و ربما عرضت لها شبهه من فاسق، فيسعى في ازالتها.

به قتل رساندند «قَتَلَ أَبُو بَكْرٍ فِي خِلَافَتِهِ امْرَأَةً ارْتَدَّتْ
وَالصَّحَابَةُ مُتَوَافِرُونَ فَلَمْ يُنْكَرْ ذَلِكَ عَلَيْهِ أَحَدٌ»؛ اما ابن حجر
سند این روایت را ضعیف می‌داند «لَكِنَّ سَنَدَهُ ضَعِيفٌ»
(ابن حجر، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۲۷۱).

۵.۱.۲: ارزیابی استدلال سلفیان در قتل زن مرتد:

از عمده‌ترین و مشهورترین استدلال‌های سلفیان برای
قتل زن مرتد، تمسک به روایات نبوی است. یکی از
معروف‌ترین این روایات تمسک به عمومیت حدیث «مَنْ
بَدَلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ» است (بخاری، ۱۹۸۷، ج ۶: ۲۵۳۷).
براساس گزارش بخاری، زنادقه‌ای را محضر امام علی،
علیه‌السلام، می‌آورند که امام آنها را پس از توبه‌دادن و
نپذیرفتن توبه آتش می‌زند. ابن عباس در اعتراض به نوع
قتل امام می‌گوید: پیامبر از قتلی که عذاب (آتش)
خداست، نهی کرده است. اگر من بودم، آنها را به خاطر
سخن پیامبر «من بدل دینه فاقتلوه» می‌کشتم، نه اینکه آتش
بزنم.^۷ براساس این حدیث نبوی هر کس، اعم از زن یا
مرد مرتد کشته می‌شود. ابن حجر ذیل حدیث می‌نویسد
«وَأَسْتَدِلُّ بِهِ عَلَى قَتْلِ الْمُرْتَدَّةِ كَالْمُرْتَدِّ».
به نظر یکسان‌انگاری ارتداد زن و مرد در قتل با استناد
به حدیث فوق به ادله ذیل صحیح نباشد.

۱: این حدیث با احادیثی که از کشتن زنان نهی
می‌کند، در تعارض است.

۲: «من» شرطیه عمومیت نداشته و شامل زنان
نمی‌شود (ابن حجر، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۲۷۲).

۳: حدیث پس از قرن اول مشهور شده است. قبل از

گزارش‌های متعدد، ادعای اجماع بر وجوب توبه به مرتد
می‌کند (ابن تیمیه، ۱۴۱۷: ۳۲۸؛ ابن تیمیه، بی تا، ج ۱: ۸۳).

۱: عمده‌ترین استدلال‌های سلفیان در قتل زن مرتد:

۱: استدلال به حدیث «لَا يَحِلُّ دَمُ امْرِيٍّ مُسْلِمٍ يَشْهَدُ أَنْ
لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ إِلَّا بِإِحْصَانِهِ؛ أَوْ قَتَلَ نَفْسًا فَقَتَلَ بِهَا»؛ این حدیث گرچه
درباره ارتداد مرد است و عبارت «رَجُلٌ كَفَرَ» صریح در آن
است، با استفاده از قیاس و اشتراک زن و مرد در حکم زنا
و قتل، شامل ارتداد زن هم می‌شود؛ اما به نظر این نوعی
قیاس و باطل است. ابن تیمیه خود متوجه بطلان و
قیاس بودن این استدلال شده است (ابن تیمیه، ۲۰۰۵، ج ۱۸:
۲۷۵)؛ به هر حال، عدول از معنای «رَجُلٌ كَفَرَ» به زن مرتد
نیازمند قرائن و شواهد محکمی است؛ به‌ویژه در موضوع
قتل انسان‌ها^۸ (ابن حجر، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۲۷۲).

۲: استدلال به حدیث معاذ: زمانی که پیامبر معاذ را به
یمن اعزام کردند، به او سفارش می‌کنند: هر مرد و زنی که
از اسلام روی گردانید، ابتدا او را به اسلام دعوت کنید.
اگر نپذیرفت، گردن او را بزن.^۹ این روایت صریح در
کشتن زنان زن مرتد است. اشتراک زنان و مردان در همه
حدود نظیر سرقت و زنا و شرب خمر مؤید حدیث معاذ
است؛^۹ اما شعیب الارنوط متخصص حدیث سلفی
تحسین ابن حجر را غیر حسن می‌داند (ابی داود، ۲۰۰۹،
ج ۶: ۴۰۹؛ ابن حجر، ۱۳۷۹، ج ۱۲: ۲۷۱).

۳: استدلال به سیره صحابه: براساس گزارش‌های
متواتر و انکارناپذیر ابوبکر در زمان خلافتش، زنی مرتد را

۵. وی‌یویده اشتراک الرجال والنساء فی الحدود کلها: الزنی والسرقة
وشرب الخمر.

۶. وتحسین الحافظ الحدیث معاذ لیس بحسن.
۷. أتى علی بن زنادقه فأحرقهم فبلغ ذلك ابن عباس فقال لو كنت أنا لم
أحرقهم لنهی رسول الله (لا تعذبوا بعذاب الله). ولقتلتهم لقول رسول
الله (من بدل دینه فاقتلوه).

۸. وَحَصَّةُ الْحَنْفِيَّةِ بِأَنَّ لِلذَّكَرِ وَتَمَسَّكُوا بِحَدِيثِ النَّبِيِّ عَنْ قَتْلِ
النِّسَاءِ... وَاحْتَجُّوا أَيْضًا بِأَنَّ مِنَ الشَّرْطِيَّةِ لَا تَعْمُ الْمُؤَنَّثُ.

۱. فهذه أقوال الصحابة في قضايا متعددة لم ينكرها منكر فصارت
إجماعاً.

۲. فَإِذَا قِيلَ لَهُ: لَا تَأْتِرَ لِقَوْلِكَ: كَفَرَ بَعْدَ إِسْلَامِهِ فَإِنَّ الرَّجُلَ يُقْتَلُ بِمَجْرَدِ
الْكُفْرِ وَحِينَئِذٍ فَالْمَرْأَةُ لَا تُقْتَلُ بِمَجْرَدِ الْكُفْرِ؛ فَيَقُولُ: هَذِهِ عِدَّةٌ ثَابِتَةٌ
بِالنِّصِّ وَبِقَوْلِهِ: (مَنْ بَدَلَ دِينَهُ فَاقْتُلُوهُ).

۳. وخصه الحنفية بالذكر، وتمسكوا بحديث النهي عن قتل النساء

۴. أيما امرأة ارتدت عن الإسلام فادعها، فإن عادت وإلا فاضرب عنقها

آن از احادیث آحاد محسوب می‌شده است و احادیث آحاد توان معارضه با نصوص و آیات محکم دال بر حرمت و حفظ خون انسان‌ها را ندارند.

۴: در برخی از طرق حدیث، انقطاع، تدلیس و اضطراب رخ داده است. حدیث مرسل و ضعیف و واحد، صلاحیت احتجاج ندارد. اگر در امور خون و عرض انسان‌ها شبهه‌ای رخ دهد، اصل برائت از ارتداد، حاکم می‌شود و بنا بر اصل احتیاط حفظ جان انسان‌ها، قتل زن مرتد منتفی می‌شود.

۵: باید شرایط و شأن نزول زمان و مکان صدور روایت و کارشکنی قوم منافقان و یهودیان عصر نبی را در مفهوم روایت دخیل دانست. یهودیان با پذیرش و خروج مکرر از اسلام سعی در لوث کردن دین اسلام و به هم زدن اجتماع مسلمین را می‌کردند؛ بنابراین، به نظر می‌رسد نوعاً صدور روایات قتل مرتد به سبب جلوگیری از اقدامات یهودیان بوده است.

۶: این حدیث مخالف سیره رسول خداست. در سیره رسول خدا، گزارشی از قتل مرتدان به سبب ارتداد آنها به دست نیامده است و معدود مرتدانی که کشته شده‌اند، قتل آنها نه از باب ارتداد، بلکه به سبب امور دیگر نظیر محاربه بوده است.

۷: مواردی از عفو پیامبر از مرتدان وجود دارد که در جهت خلاف حدیث فوق است (العلوانی، ۱۳۹۲: ۱۴۶ - ۱۶۰).

۸: این حدیث مخالف آیاتی نظیر «لا اکراه فی دین» است.

۹: حدیث فوق مخالف قاعده «ادرثوا الحدود بالشبهات» است.

۱۰: عکرمه که این حدیث را از ابن عباس گزارش می‌کند، تضعیف شده است (ذهبی، ۱۹۶۳، ج ۳: ۹۷-۹۳).

۱۱: باید گفت افزون بر اینکه حدیث به شکل فوق در منابع شیعه گزارش نشده است، در منابع اهل سنت نیز پذیرفتنی نیست.

۲: پیامدهای حقوقی

۱.۲: ممنوعیت ازدواج ابتدایی با زن مرتد

یکی از مسائل اختلافی رویکرد سلفیه با مذهب امامیه در ازدواج ابتدایی مرد مسلمان با زن مرتد است. ارتداد علاوه بر اینکه مانع استمرار و استدامه زوجیت می‌شود، مانع ازدواج ابتدایی زن مرتد هم می‌شود. اجماع مذاهب اسلامی ازدواج مسلمان با زن مرتد را جایز نمی‌دانند. مشهور فقهای مذهب امامیه بر این باورند که ازدواج موقت مرد مسلمان با زنان اهل کتاب جایز است؛ بنابراین، اگر زن مرتدی به آیین اهل کتاب درآید، به احتمال نصوصی که ازدواج با زنان اهل کتاب را جایز می‌داند، شامل او هم بشود و ازدواج مرد مسلمان با زن مرتد اهل کتاب هم صحیح باشد. گفتنی است امام خمینی ازدواج مرد مسلمان با زن مخالف غیر ناصبی را جایز می‌داند (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶۷، مسئله ۵ گفتار در کفر). آیت الله مکارم شیرازی ازدواج مسلمان با زن مرتد مسیحی شده را نه به فتوا بلکه به احتیاط واجب جایز نمی‌داند. آیت الله سیستانی می‌گویند: اگر شوهر زن اهل کتاب مسلمان شود، ازدواجش با زن مذکور باقی است؛ هرچند هنوز با آن زن نزدیکی نکرده باشد. اگر زوجه مرد غیر مسلمان - چه زوجه اهل کتاب باشد یا نه - مسلمان شود، چنانچه اسلامش قبل از نزدیکی با وی باشد، عقد ازدواجش باطل می‌شود و اگر بعد از نزدیکی باشد، مشهور بین فقها آن است که «بین آن دو جدایی انداخته می‌شود. چنانچه شوهرش در ایام عدّه مسلمان شود، عقد ازدواجش باقی است. اگر دوران عدّه به پایان برسد و مسلمان نشود، معلوم می‌شود عقدش از حین مسلمان شدن زوجه باطل شده است؛ ولی حکم مذکور محل اشکال است.^۲

اما سلفیان این گونه فتوا می‌دهند: اگر مسلمانان اعم از

زن و مرد مرتد شوند و در حال ارتداد ازدواج کنند، ازدواج آنها در حال ارتداد صحیح نیست؛ زیرا مرتد اسلام را ترک کرده است و باید کتک بخورد تا اینکه به اسلام بازگردد یا بمیرد. ارتداد نیز به منزله مرگ است و یک انسان مرده شأنیت ازدواج را ندارد. همچنین، مرتد عصمتی ندارد و حق ازدواج با مسلمان یا کافر یا مرتدی را ندارد. زن مرتد در حکم کافر است؛ بنابراین، ازدواج زن کافر برای مرد مسلمان حلال نیست. ازدواج چنین زنی حتی برای کافر اصلی نیز جایز نیست؛ زیرا به هر حال این زن مرتد، یک علقه و ارتباطی از اسلام داشته است و همین اندازه از علقه مانع ازدواج او با کافر می‌شود. همچنین، زن مرتد با یک مرد مرتد هم نمی‌تواند ازدواج کند؛ زیرا هدف نکاح دوام آن است؛ در حالی که مرتد دوامی ندارد. مرتد باید کشته شود و ارتداد مانع استمرار نکاح است^۱ (ابن تیمیه، بی تا، ج ۱: ۹۶ و ۱۲۶).

۲.۲: انتفاء، انقطاع، انتقاض علقه زوجیت زن مرتد

با وجود اشتراک هر دو گفتمان در مسائل متعدد زوجیت زن مرتد، در برخی از مسائل با همدیگر اختلاف دارند. در این مسئله نیز دیدگاه مذهب امامیه، احکام خردمندانه‌تر و عقل‌پذیرتری نسبت به زن مرتد دارد. در فقه مذهب امامیه، اگر پس از عقد ازدواج و پیش از آمیزش یکی از زوجین مرتد شوند، ازدواج آنها باطل می‌شود. همچنین، اگر پس از نزدیکی زوجین، مرد مرتد شود، عقد نکاح باطل می‌شود؛ اما اگر پس از نزدیکی زوجین، زن مرتد شود، باید عده طلاق رجعی را نگه دارد و با پایان یافتن عده، اگر توبه نکرد، زوجیت آنها فسخ می‌شود. به دیگر سخن، در فقه مذهب امامیه، برخلاف مرد مرتد، زن مرتد چند ماهی فرصت اندیشیدن و توبه‌کردن و حفظ علقه زوجیت را دارد. این یک امتیاز برای زن مرتد محسوب می‌شود (نجفی، ۱۴۰۴،

ج ۳۰: ۴۹).

امام خمینی می‌فرماید: اگر زن مرتد غیرمدخوله باشد، بلافاصله از شوهر مسلمانش جدا می‌شود و عده هم ندارد؛ ولی اگر مدخوله بها باشد، در صورتی که قبل از انقضای عده طلاق توبه کند، زوجیت باقی است. در غیر این صورت معلوم می‌شود فسخ و جدایی از اول زمان ارتداد بوده است. همچنین، امام خمینی ازدواج مرد مسلمان با زن مخالف غیر ناصبی را نیز جایز می‌داند (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶۷، مسئله ۵ گفتار در کفر).

استدلال‌های مذهب امامیه در فسخ زوجیت زن مرتد

در باره نقض زوجیت مرد مرتد اعم از فطری یا ملی اجماع و روایات خاص وجود دارد؛ اما درباره مرتد زن چنین نصی وجود ندارد. در این باره به برخی از ادله عام که ازدواج با زنان کافر را نهی می‌کند، استناد شده است. برخی از این ادله عبارت‌اند از: ۱- زن پس از ارتداد زندانی می‌شود؛ بنابراین، نمی‌توان ملتزم به صحت زوجیت او شد. ۲- ادعای اجماع بر نقض زوجیت به واسطه ارتداد زن شده است. ۳- خداوند در آیه ۱۰ سوره ممتحنه می‌فرماید «و لا تمسکوا بعصم الکوفار» این آیه عمومیت دارد و می‌گوید هیچ زن کافری نمی‌تواند همسر مسلمان باشد. غایب‌الامر زنان اهل کتاب در نکاح موقت و نیز موردی که از زن و مرد کافر، مرد مسلمان شود و زن کافر بماند، به دلیل خاص از عمومیت آیه خارج شده‌اند؛ اما سایر موارد داخل در عموم آیه باقی است. از جمله جایی که زن مسلمان مرتد شود؛ بنابراین، آیه فوق حکم به نقض زوجیت به واسطه ارتداد و کافر شدن زن داده است. برخی از پژوهشگران در نقد این استدلال‌ها گفته‌اند:

النکاح الدوام والمرد لا دوام له...ذهب الحنابلة إلى أن المرتدة لا يحل نكاحها حتى تعود إلى الإسلام، لأن النكاح يفسخ بالردة ويمتنع استمراره، فأولى أن يمتنع ابتداءً.

۱. اتَّفَقَ الْمُفَقَّهَاءُ عَلَى أَنَّ الْمُسْلِمَ إِذَا ارْتَدَّ ثُمَّ تَزَوَّجَ فَلَا يَصِحُّ زَوَاجُهُ؛ لِأَنَّهُ لَا مَلَّةَ لَهُ، فَلَيْسَ لَهُ أَنْ يَتَزَوَّجَ مُسْلِمَةً، وَلَا كَافِرَةً، وَلَا مُرْتَدَّةً.

۲. وَأَمَّا الشَّافِعِيَّةُ فَقَالُوا: إِنَّ الْمُرْتَدَّةَ لَا تَحِلُّ لِأَحَدٍ، لَا لِمُسْلِمٍ لِأَنَّهَا كَافِرَةٌ لَا تَقْر، وَلَا لِكَافِرٍ أَوْلَى لِبَقَاءِ عِلْقَةِ الْإِسْلَامِ، وَلَا لِمُرْتَدٍّ لِأَنَّ الْقَصْدَ مِنْ

ج ۱: ۹۶؛ جزیری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۲۰۴).

۲. ۳: زوال ملکیت

یکی دیگر از مسائل اختلافی میان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه در موضوع ارتداد زن، مبحث ملکیت زن مرتد است. در این مسئله نیز فقه شیعیان نسبت به زن مرتد احکام منصفانه‌تر و سهل‌تری از فقه سلفی دارد.

از نظر مذهب امامیه، زن اگر مرتد شود، کشته نمی‌شود؛ در نتیجه، مالکیتش پابرجاست؛ زیرا قبل از ارتداد، مالکیت او ثابت بوده است و با حدوث ارتداد، شک و تردید عارض می‌شود. اصل، بقای مالکیت زن مرتد است. کسی که مدعی زوال مالکیت زن مرتد است، باید دلیل اقامه کند. زوال مالکیت متوقف بر مرگ زن مرتد است. این در حالی است که زن مرتد کشته نمی‌شود و مانند مرد مرتد در حکم میت هم نیست. همچنین، باید گفت زن مرتد مالک اموال جدیدی است که پس از ارتداد کسب می‌کند. در ادامه، به برخی از فتوای فقهای مذهب امامیه اشاره می‌شود.

شیخ طوسی تنها مالکیت و تصرفات مرتد فطری را باطل می‌داند. محقق حلی در باب ارث (کتاب الفرائض) ذیل مبحث موانع ارث می‌گوید: دارایی مرتد فطری از حین ارتداد بین ورثه او تقسیم می‌شود؛ اما مرتد ملی و مرتد زن چه فطری و چه ملی دارایی خود را از دست نمی‌دهند (صرامی، ۱۳۷۶: ۳۲۳ و ۳۶۸). ابن‌فهد حلی در السرائر و علامه حلی در جلد ۴ صفحه ۵۵۴/یضاح الفوائد و شهید اول در صفحه ۱۶۶ دروس معتقدند: مرتد فطری مالک اموالی که پس از ارتداد به دست می‌آورد، نمی‌شود؛ زیرا در حکم میت است؛ ولی مالکیت مرتد ملی و زن مرتد

نخست، چنین اجماعی وجود ندارد. دوم، اگر زنی مرتد شود و به اهل کتاب ملحق شود، بنابر ادله‌ای که نکاح موقت با اهل کتاب را جایز می‌داند، پس باید نکاح چنین زنی هم جایز و باقی بماند. به دیگر سخن، زن مرتد به این عنوان که مرتد به اهل کتاب شده است، دلیلی بر نقض زوجیت او نیست (صرامی، ۱۳۷: ۳۲۶). نتیجه اینکه جز آیه ۱۰ سوره ممتحنه دلیل خاصی مبنی بر فسخ نکاح به‌واسطه ارتداد زن ارائه نشده است. در این آیه هم بقای نکاح با زن کافر اصلی اجازه داده نشده است.

یکی از استدلال‌های قرآنی فقهای شیعه در سلب زوجیت از مرد مرتد شده، استدلال به آیه ۱۴۱ نساء است^۱ (انصاری، ۱۴۱۵: ۴۰۱). به نظر می‌رسد این آیه شامل ارتداد زن نمی‌شود. چون اصلاً زن اعم از مرتد یا مسلمان سلطه و سبیلی بر مرد ندارد «الرجال قوامون علی النساء».

اما در نگاه سلفیان و فقهای مالکی و شافعی و حنبلی هرگاه یکی از زوجین مرتد شوند، علقه نکاح میان آنها فسخ بائن می‌شود.^۲ در فسخ نکاح فرقی نمی‌کند که مرتد حر باشد یا برده، زن مرتد مدخوله بها باشد یا غیرمدخوله بها، در توجیه این حکم گفته شده است که ارتداد با نکاح منافات دارد. ارتداد فسخ فوری محسوب می‌شود نه طلاق^۳ (ابن تیمیه، بی تا، ج ۱: ۹۶).

درباره اینکه آیا جدایی به‌واسطه ارتداد فسخ است یا طلاق، میان فقهای اهل سنت اختلاف است. برخی گفته‌اند طلاق بائن است. برخی آن را طلاق رجعی می‌دانند. برخی آن را فسخ می‌دانند. اگر طلاق بائن باشد، با توبه و بازگشت مرتد به اسلام زوجیت آنها باز نمی‌گردد؛ بنابراین، نیازمند اجرای عقد مجدد است^۴ (ابن تیمیه، بی تا،

۱. «لن يجعل الله للکافرین علی المومنین سبیلاً».

۲. ویری المالکیه عدم جواز نکاح المرتده، كما قالوا بفسخ النکاح إذا ارتد أحد الزوجین ویکون الفسخ بطلقه بائنه وإن رجعت المرتده إلى الإسلام.

۳. اتفق الفقهاء علی أنه إذا ارتد أحد الزوجین حیل بينهما فلا یقرئها بخلوة ولا جماع ولا نحوهما. ثم قال الحنفیة: إذا ارتد أحد الزوجین

المسلمین بآنت منه امرأته مسلمة کانت أو کتابیه، دخل بها أو لم یدخل، لأن الردة تنافی النکاح ویکون ذلك فسخاً عاجلاً لا طلاقاً ولا یتوقف علی قضاء.

۴. وقال المالکیة فی المشهور: إذا ارتد أحد الزوجین المسلمین کان ذلك طلقه بائنه، فإن رجع إلى الإسلام لم ترجع له إلا بعقد جدید

مرتد هم جایز باشد؛ زیرا این نوع تصرفات نظیر حق طلاق و حق شفعه نوعاً کم‌هزینه‌تر و کم‌اثرتر از تصرفات مالی هستند. احناف در مسئله زن مرتد دیدگاهی شبیه مذهب امامیه دارند و معتقدند: تصرفات غیرمالی زن مرتد نظیر حق طلاق و حق شفعه جایز است و دلیلی بر زوال این حقوق نیست. نویسندگان نیز به فتوا و دلیلی از فقهای مذهب امامیه در ممنوعیت تصرفات غیرمالی زن مرتد دست نیافت. امام خمینی وصیت کردن را برای زن مرتد صحیح می‌داند (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۸۵).

اما در دیدگاه شافعی و حنبلی‌ها مالکیت مرتد از اموالش اعم از زن و مرد زایل می‌شود. چون مال او عصمت ندارد؛ بنابراین، حق طلاق و شفعه اولی به زوال حق مرتد هستند. وقتی مسلمانان مالک خون او هستند، به‌طریق اولی مالک مال او و حقوق او هم هستند؛ بنابراین، مرتد اعم از زن و مرد، حق تصرف نه در عین ملک دارد و نه در منفعت و نه در تصرف^۲ (الشحود، بی تا، ج ۱: ۹۴).

۲. ۵: ارث

یکی دیگر از مسائل اختلافی میان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه در موضوع ارتداد زن، موضوع ارث زن مرتد هست. کلیت ارتداد به‌عنوان یکی از موانع ارث و ممنوعیت ارث‌بردن در مذاهب اسلامی پذیرفته شده و حتی ادعای اجماع برای آن شده است؛ اما در مسئله ارث‌بردن مسلمان از کافر میان دو گفتمان مذهب امامیه و رویکرد سلفیه اختلاف نظر وجود دارد. نظر امامیه درباره زن مرتد این است که زن مرتد از مسلمان ارث نمی‌برد؛ ولی ورثه مسلمانان از او ارث می‌برند. هرچند در طبقات دوم یا سوم ارث باشند (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۲۷، مبحث موانع ارث).

حنابله می‌گویند: زن مرتد از هیچ مسلمان و کافری

زایل نمی‌شود. آنها پس از ارتداد مالک اموالی هستند که از طریق هبه یا صید یا خرید و فروش یا ... به دست می‌آورند (ابن فهد، ۱۴۱۲، ج ۴: ۳۴۴؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۲: ۴۹ و ۲۳۱ و ۲۷۵؛ اسکندرجوی، ۱۳۹۱: ۱۵۲). امام خمینی می‌فرماید: اموال زن مرتد در ملکیتش باقی می‌ماند و به ورثه‌اش منتقل نمی‌شود؛ مگر به‌واسطه مرگش (موسوی خمینی، ۱۳۷۴، ج ۲: ۳۶۷، موانع ارث). آیت الله خوئی تصرف مرتد ملی اعم از زن یا مرد را در اموالشان جایز می‌داند (خوئی، ۱۴۲۲، ج ۱: ۳۹۶). آیت الله منتظری می‌نویسد: مرتد اگر زن باشد، اموال او به ملک خودش باقی است (منتظری، رساله توضیح المسائل، مسئله ۳۰۳۳).

حنابله و همچنین، مالکی‌ها و شافعی‌ها معتقدند: به صرف ارتداد مرتد، مالکیت او از اموالش، متوقف و از تصرف در اموالش منع می‌شود؛ ولی مالکیتش زایل نمی‌شود. حال اگر در مدتی که می‌تواند توبه کند (سه روز) توبه کرد، محجوریت او برطرف می‌شود؛ ولی اگر توبه نکرد و کشته شد، اموال او به‌عنوان فیء به صندوق بیت‌المال می‌رسد و کسی از مورثین او از اموالش ارث نمی‌برد (جزیری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۲۰۹؛ ابن قدامه، ۱۴۲۰، ج ۳۷: ۲۶۶). در دیدگاه ابن تیمیّه، ملکیت زن مرتد از اموالش زایل می‌شود (ابن تیمیّه، بی تا، ج ۱: ۹۴؛ الشحود، بی تا، ج ۱: ۹۴).

۲. ۴: تصرفات غیرمالی زن مرتد

یکی دیگر از مسائل اختلافی فریقین در موضوع زن مرتد، جواز و عدم جواز تصرفات غیرمالی زن مرتد نظیر حق طلاق و حق شفعه او است. همچنان‌که در عنوان ملکیت زن مرتد اشاره شد، فقهای مذهب امامیه قائل به دوام مالکیت زن مرتد هستند. پیامد پذیرش مالکیت زن مرتد، پذیرش تصرفات او است. اگر تصرفات مالی زن مرتد جایز است، باید به‌طریق اولی تصرفات غیرمالی زن

۲. قَوْلُ أَبِي بَكْرٍ مِنَ الْحَنَابِلَةِ أَنَّ مَلَكَهٖ يَزُولُ بِرُدِّهِ لِرِوَالِ الْعِصْمَةِ بِرُدِّهِ فَمَا لَهُ أَوْلَىٰ ... وَلِأَنَّ الْمُسْلِمِينَ مَلَكَوْا دَمَهُ بِالرُّدَّةِ فَوَجِبَ أَنْ يَمْلِكُوا مَالَهُ وَعَلَىٰ هَذَا فَلَا تَصْرَفُ لَهُ أَصْلًا لِأَنَّهُ لَا مَلَكَ لَهُ.

۱. وَمَا سَبَقَ إِثْمًا هُوَ بِالنِّسْبَةِ لِلْمُرْتَدِّ الذَّكَرِ بِاتِّفَاقِ الْفُقَهَاءِ وَهُوَ كَذَلِكَ بِالنِّسْبَةِ لِلْمُرْتَدَّةِ الْأُنْثَىٰ عِنْدَ الْمَالِكِيَّةِ وَالشَّافِعِيَّةِ وَالْحَنَابِلَةِ. وَعِنْدَ الْحَنَفِيَّةِ لَا يَزُولُ مَلَكَ الْمُرْتَدَّةِ الْأُنْثَىٰ عَنْ أَمْوَالِهَا بِلَا خِلَافٍ عَنْ دَمِهِمْ فَتَجُوزُ تَصْرُفَاتُهَا؛ لِأَنَّهَا لَا تُقْتَلُ فَلَمْ تَكُنْ رِدَّتْهَا سَبَبًا لِرِوَالِ مَلَكَهَا عَنْ أَمْوَالِهَا.

ارتداد زن در دیدگاه سلفیان جزو حدود و در دیدگاه مشهور امامیه جزو تعزیرات است.

در نگاه سلفیان، اگر زن توبه نکند، پس از سه روز کشته می شود؛ ولی در نگاه امامیه، اگر زن پس از سه روز توبه هم نکند، کشته نمی شود.

در نگاه سلفیان، اگر زن مرتد شود، حاکم اسلامی وارث اموال او می شود؛ ولی در نگاه امامیه اموال زن مرتد به وراثت مسلمان او می رسد.

فقه سلفیان تصویری خشن از اسلام و احکامی سخت در حوزه ارتداد زنان ارائه می کند. به نظر یکسان‌انگاری احکام حقوقی و فقهی زن با مرد در حدود الهی و همچنین، نادیده‌انگاری نقش و تأثیر جنسیت و محیط اجتماعی در احکام حقوقی، بستری برای ظلم علیه زنان شده است.

فقه مذهب امامیه در مسئله ارتداد زن مرتد، زنانه‌تر و حامیانه‌تر و آزادانه‌تر و عادلانه‌تر و عقلانی‌تر از فقه سلفیان ظاهر می شود.

نظر به اهمیت زنان و اینکه ارتداد زن دستاویزی برای حمله به اسلام شده است، پیشنهاد می شود مسئولان آموزشی، تربیتی، فرهنگی، تبلیغی و رسانه‌ای کشور، مبحث ارتداد زن را به صورت عالمانه با رویکرد پاسخگوینا به شبهات در کتب درسی آموزان و دانشجویان و مجلات مطرح کنند. برگزاری همایش‌ها و کارگاه‌ها و کرسی‌های آزاداندیشی و نقد و مناظره به‌ویژه در محیط‌های زنانه می تواند عاملی برای تبیین صحیح و پاسخ به شبهات باشد. همچنین، به نظر می رسد دیدگاه احناف در مسئله ارتداد به دیدگاه شیعه نزدیک‌تر باشد؛ بنابراین، توصیه به تبلیغ باورهای ابوحنیفه در مسئله ارتداد زن در مناطق اهل سنت ایران به صورت هوشمندانه پیشنهاد می شود.

منابع

کتاب

قرآن کریم

تورات

ارتد نمی‌برد. چون مسلمان نیست تا از مسلمانان ارتد ببرد و حکم دینی که به آن منتقل شده است نیز برایش ثابت نیست تا از اهل دین جدید ارتد ببرد و هیچ کدام از مسلمان و کافر نیز از او ارتد نمی‌برد. همچنین، ورثه زن مرتد نیز از او ارتد نمی‌برند؛ بلکه میراثش متعلق به بیت‌المال مسلمانان است. ابن قدامه می‌گوید «قال جمهور الصحابه والفقهاء: لا يرث المسلم الكافر...؛ جمهور صحابه و فقهاء میگویند: مسلمان از کافر ارتد نمی‌برد (جزیری، ۱۴۱۹: ۵۰۰؛ جزیری، ۱۴۱۰، ج ۴: ۲۰۹؛ ابن قدامه، ۱۴۲۰، ج ۳۷: ۲۶۶).

دیدگاه ابن عباس، شافعی‌ها، مالکی‌ها، ظاهریه، ابن ابی لیلی و مشهور در مذهب امام احمد بن حنبل در ارتد زن مرتد این است: تا زمانی که زن مرتد بر ارتدادش باقی بماند و با آن حال بمیرد، نزدیکان او از او ارتد نمی‌برند. اموالش به‌عنوان «فی» برای مصالح مسلمانان در بیت‌المال ثبت و ضبط می شود. در این مسئله تفاوتی نمی‌کند که مرتد اموالش را پیش از ارتدادش به دست آورده است یا پس از ارتدادش و تفاوتی ندارد که حقیقتاً مرده یا کشته شده است؛ ولی در جایی که حکماً به‌عنوان مرده محسوب می شود، حکم مرده واقعی را ندارد؛ چون احتمال توبه و بازگشت او به اسلام وجود دارد؛ پس اموال مرتد در این هنگام توقیف می شود تا حال او معلوم شود یا قاضی به الحاق او به دار حرب حکم کند (ابن حزم، ۱۴۰۸، ج ۱۱: ۱۹۸).

نتیجه

در پژوهش حاضر این نتایج به دست آمدند:

ارتداد در اسلام یک حکم امضایی است که سابقه آن با شدت بیشتری در ادیان قبل از اسلام نظیر زرتشت و یهود و نصارا دیده می شود.

در نگاه سلفیان ارتداد معنای واحد دارد؛ ولی در نگاه امامیه ارتداد به انواع و اقسامی نظیر مرتد فطری و ملی یا مرتد زن و مرد تقسیم می شود. در فقه امامیه، زن مرتد فرصت بیشتری برای اندیشیدن و تفکر و بازگشتن به آغوش اسلام دارد.

- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۱۱)، *الجواب الصحی لمن بدل دین المسی، تحقیق، علی حسن ناصر، ریاض، دارالعاصمه، الطبعة الأولى.*
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۱۳)، *الصارم المسلول علی شاتم الرسول، تحقیق، محمد عبدالله عمر الحلوانی، بیروت، دار ابن حزم، الطبعة الأولى.*
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۲۶)، *مجموع الفتاوی، المحقق، انوار الباز، دارالوفا، الطبعة الثالثة.*
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (بی تا)، *احکام المرتد عند شیخ الإسلام ابن تیمیه، مکتبه الشامله.*
- ابن تیمیه، احمد بن عبدالحلیم، (۱۴۰۸)، *الفتاوی الكبرى، المحقق: محمد عبدالقادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة، الطبعة الأولى.*
- ابن حجر، احمد بن علی، (۱۳۷۹)، *فتح الباری فی شرح صحیح البخاری، محقق: محمد فواد عبدالباقی، بیروت، دارالمعرفه، الطبعة الثالثة.*
- ابن حزم اندلسی، ابو محمد بن سعید، (۱۴۰۸)، *المحلی بالاثر، تحقیق، سلیمان عبدالغفار، بیروت، دارالکتب العلمیة، الطبعة الأولى.*
- ابن فهد حلّی، احمد بن محمد، (۱۱۱۲)، *المهذب الباری فی شرح المختصر النافع، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الثاني.*
- ابن قدامه، (۱۴۲۰)، *الکافی فی الفقه، مترجم: علی اصغر مروارید، بیروت، دار التراث، طبعه الاولى.*
- ابن م سکویه رازی، ابوعلی، (۱۳۶۶)، *تجارب الامم، مقدمه: دکتر ابوالقاسم امامی، تهران، دارالسروش.*
- ابی داود، سلیمان بن الأشعث، (۱۴۳۰)، *سنن ابی داود، المحقق: شعيب الأرنؤوط، دار الرسالة العالمیة، الطبعة الأولى.*
- اسکندر جوی، مرضیه، (۱۳۹۱)، *ارتداد، قم، نشر هاجر.*
- انصاری دزفولی، مرتضی، (۱۴۱۵)، *کتاب النکاح، قم، کنگره بزرگداشت شیخ انصاری، چاپ اول.*
- ایلیاده، میرچا، (۱۳۷۲)، *دائرة المعارف دین، ترجمه*
- بهاءالدين خرمشاهی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- بخاری، محمد بن اسماعیل، (۱۴۰۷)، *صحیح البخاری، تحقیق مصطفی دیب، بیروت، دار ابن کثیر، الطبعة الثانية.*
- تفضلی هرنندی، اصغر، (۱۳۸۸)، *ارتداد از دیدگاه فقها، تهران، انتشارات اطلاعات و امیرکبیر.*
- توفیقی، حسین، (۱۳۸۴)، *آشنایی با ادیان بزرگ جهان، تهران، سمت، چاپ هفتم.*
- جزی الغرناطی، محمد بن احمد، (۱۴۲۰)، *القوانین الفقهیة، بیروت، مکتبه العصریة، الطبعة الاولى.*
- جزیری، (۱۴۱۹)، *الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، دارالتقلین.*
- جزیری عبدالرحمن، (۱۴۱۰)، *الفقه علی المذاهب الاربعه، بیروت، دارالکتب العلمیة.*
- حلی المحقق، ابولقاسم نجم الدین جعفر بن الحسن، (۱۳۸۹)، *شرایع الاسلام فی مسائل الحلال و الحرام، نجف، الاداب.*
- حلی، حسن بن یوسف، (۱۴۱۸)، *مختلف الشیعه، قم، مؤسسه النشر الاسلامی، الطبعة الاولى.*
- خوبی سید ابوالقاسم، (۱۴۲۲)، *مبانی تکملة المنها، قم، مؤسسه احیاء آثار الامام الخوی.*
- دورانت، ویل، (۱۳۷۰)، *تاریخ تمدن، تهران، انتشارات انقلاب اسلامی.*
- الشحود علی بن نایف، (بی تا)، *احکام المرتد عند شیخ الإسلام ابن تیمیه، المکتبه الشامله.*
- شهید اول، ابو عبدالله شمس الدین محمد بن مکی عاملی، (۱۴۱۷)، *الدروس الشرعیة فی فقه الامامیة، قم، جامعه مدرسین.*
- شهید ثانی، زین الدین بن علی، (۱۴۱۰)، *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدم شقیه، شرح سید محمد کلانتر، قم، داوری.*
- صدوق، شیخ ابی جعفر محمد بن علی بن بابویه قمی،

- (۱۴۱۵)، المقنع، قم، مؤسسه امام هادی.
- قوچانی، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
- صرامی، سیف‌الله، (۱۳۷۶)، احکام مرتد از دیدگاه اسلام و حقوق بشر، مرکز تحقیقات استراتژیک ریاست جمهوری، تهران.
- ولایی، عیسی، (۱۳۸۳)، ارتداد در اسلام، تهران، نشی نی.
- طباطبایی، محمدحسین، (بی تا)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم، منشورات اسماعیلیان.
- مقالات**
- ابراهیمی ورکیانی، محمد، (۱۳۱۳)، «بررسی و نقد مجازات مرتد در اسلام و سایر ادیان»، فصلنامه اندیشه نوین دینی، شماره ۳۳، ص ۲.
- طوسی، (۱۴۱۳)، الخلاف فی سلسله الینابیع الفقہیہ، مترجم: علی اصغر مروارید، بیروت، مؤسسه الفقه الشیعہ.
- شریفی، صالحه، (۱۳۹۹)، «مستندات قرآنی مسئله ارتداد»، مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث، شماره ۱۵، صص ۷۰-۹۰.
- Abida Wad, S. b. a.-A. (2009). *Sunan Abi Dawud*. Al-Haggiq: Shoaib al-Arnaut, Dar Rishala Al-Amali, Edition: Al-Awla. [In Persian]
- Abdolehi, F. (1969). *Religion of Zoroastrianism*. Tehran: Phoenix. [In Persian]
- Al-Shahud, A. B. N. (n.d). *The rulings of the apostate according to Shaykh al-Islam Ibn*. [In Persian]
- Ansari Dezfuli, M. (2005). *Kitab al-Nikah*. Qom: Congress Honoring Sheikh Ansari. [In Persian]
- Bukhari, M. b. I. (1987). *Sahih al-Bukhari*. (M. Dib, Ed.). Beirut: Dar Ibn Kathir. [In Persian]
- Durant, W. (1970). *History of Civilization*. Tehran: Islamic Revolution Publications. [In Persian]
- Ebrahimi Varkiani, M. (2013). Review and criticism of the punishment of apostates in Islam and other religions. *Andisheh Novin Dini Quarterly*, 36, 23. [In Persian]
- Faiz Kashani, M. (2003). *Tafsir al-Safi*. Tehran: Sadr Publications. [In Persian]
- Hali, H. b. Y. (2002). *Varifal al-Shia*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. [In Persian]
- Hali al-Muhaqq, A. Q. N. a.-D. J. b. a.-H. (1989). *Sharia'i al-Islam fi halal va haram issues*. Najaf: Al-Adab. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah. (2001). *Al-Jawb al-Sahih Laman Badal Din al-Masih*. (A. H. Nasser, Ed.). Riyadh: Dar al-Asma. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah. (1998). *Al-Sarim al-Maslool*
- عبداللهی، فرشته، (۱۳۶۹)، دین زرتشت، تهران، ققنوس.
- علوانی فطه جابر، (۱۳۹۲)، دین اجباری یا دین اختیاری، مترجم، امین سلیمانی، تهران، نشر احسان.
- فیض کاشانی، ملامحسن، (۱۴۱۵)، تفسیر الصافی، تهران، انتشارات صدر، چاپ دوم.
- مالک بن انس، ابوعبدالله، (۱۹۹۱)، موطأ مالک، تحقیق تقی الدین ندوی، دمشق، دارالقلم.
- منتظری، حسینعلی، (۱۴۱۱)، دراسات فی ولایه الفقیه و فقه الدوله الاسلامیه، قم، دارالفکر.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، (۱۳۷۴)، تحریر الوسیله، قم، مؤسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ ششم.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، (۱۳۷۵)، رساله توحی المسائل، تهران، انتشارات وزارت فرهنگ، چاپ یازدهم.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، (۱۳۷۸)، صحیفه نور، تهران، مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- موسوی خمینی، سید روح‌الله، (۱۳۷۰)، تحریر الوسیله، مترجم: موسوی همدانی، قم، مؤسسه مطبوعات دارالعلم، چاپ اول.
- میرفخرایی، مهشید، (۱۳۶۷)، روایت پهلوی، تهران، مرکز مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- مینوی، مجتبی، (۱۳۱۱)، نامه تنسربه گشتسب، تهران، پیک ایران.
- نجفی، محمدحسن، (۱۳۶۲)، جواهر الکلام، تصحیح

- al-Faqih and Fiqh al-Dawlah al-Islamiya*. Qom: Dar al-Fikr. [In Persian]
- Mousavi Khomeini. (1974). *Tahrir al-Wasila*. Qom: Dar al-Alam Press Institute. [In Persian]
- Mousavi Khomeini. (2004). *Treatise on Explanatory Questions*. Tehran: Ministry of Culture Publications. [In Persian]
- Mousavi Khomeini. (1988). *Sahifa Noor*. Tehran: Imam Khomeini Editing and Publishing Institute. [In Persian]
- Mousavi Khomeini, S. R. (2001). *Tahrir al-Wasila*. (M. Hamdani, Trans.). Qom: Dar al-Alam Press Institute. [In Persian]
- Mirfakhrai, M. (1967). *Pahlavi Narration*. Tehran: Center for Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Minavi, M. (1975). *Tensor's letter to Ghastsab*. Tehran: Pik Iran. [In Persian]
- Najafi, M. H. (2004). *Javaher al-Kalam*. (Quchani, Ed.). Beirut: Dar Ihya al-Trath al-Arabi. [In Persian]
- Sharifi, S. (2019). Qur'anic documents on the issue of apostasy. *Comparative Studies of the Qur'an and Hadith*, 8(15), 70-90. [In Persian]
- Sadouq Sheikh, A. J. M. b. A. b. B. Q. (2005). *Al-Muqnaq*. Qom: Imam Hadi Institute. [In Persian]
- Sarami, S. (1976). *Apostate rulings from the perspective of Islam and human rights*. Presidential Strategic Research Center, Tehran. [In Persian]
- Tusi. (1993). *Al-Khilaf in the series of Al-Alinabi' al-Fiqhiyya*. (A. A. Marwarid, Ed.). Beirut: Shia Fiqh Institute. [In Persian]
- Tabatabaei, M. H. (n.d). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an*. Qom: Isma'alian Pamphlets. [In Persian]
- The First Martyr, A. A. S. a.-D. M. b. M. A. (2002). *Al-Doroos al-Sharia fi Fiqh al-Umamiya*. Qom: Jamiat al-Madrasin. [In Persian]
- Tafzali Harandi, A. (1988). *Apostasy from the point of view of jurists*. Tehran: Information and Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Vafiqi, H. (2004). *Getting to know the major religions of the world*. Tehran: Semit. [In Persian]
- Valai, I. (1983). *Apostasy in Islam*. Tehran: Nashini. [In Persian]
- Ali Shatam al-Rasoul. (M. A. O. Al-Hilwani, Ed.). Beirut: Dar Ibn Hazm. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah. (2005). *Majum al-Fatawi*. (A. al-Baz, Ed.). Daralufa. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah. (n.d). *The rulings of the apostate according to Shaykh al-Islam Ibn Taymiyyah*. Al-Shamilah School. [In Persian]
- Ibn Taymiyyah, A. b. A. a.-H. (1987). *Al-Fatawa al-Kubara*. (M. A. a.-Q. Atta, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub Al-Elamiya. [In Persian]
- Ibn Hajr, A. i. A. (1979). *Fath al-Bari fi Sharh Sahih al-Bukhari*. (M. F. A. Baqi, Ed.). Beirut: Dar al-Marafa. [In Persian]
- Ibn Hazm Andalusi, A. M. b. S. (1983). *Al-Muhalli Balathar*. (S. a.-G., Ed.). Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Persian]
- Ibn-Fahad Hali, A. i. M. (1978). *Al-Muhdez al-Bari fi Sharh al-Mukhtasar al-Nafi*. Qom: Al-Nashar al-Islami Institute. [In Persian]
- Ibn Qudama. (1989). *Al-Kafi fi Fiqh*. (A. A. Marwarid, Ed.). Beirut: Dar al-Tarath. [In Persian]
- Ibn Maskoyeh Razi, A. A. (1977). *The Experiences of the Nations*. (A. Emami, Ed.). Tehran: Dar al-Sroush. [In Persian]
- Iskanderjovi, M. (2011). *Apostasy*. Qom: Hajar Publishing House. [In Persian]
- Iliade, M. (1975). *Religion Encyclopedia*. (B. Khorramshahi, Trans.). Tehran: Institute of Cultural Studies and Research. [In Persian]
- Jazi al-Gharnati, M. b. A. (1973). *Al-Quwanin al-Fiqhiyyah*. Beirut: Al-Asriya School. [In Persian]
- Jaziri. (1919 AH). *Fiqh Ali al-Mahabh al-Arba*. Beirut: Dar al-Saqlain. [In Persian]
- Jeziri, A. a.-R. (1810). *Fiqh Ali al-Mahhab al-Arabah*. Beirut: Dar al-Kitab al-Alamiya. [In Persian]
- Khoei, S. A. (1993). *Basics of Takmal al-Manhaj*. Qom: Imam Al-Khoei Institute for the Revival of Works. [In Persian]
- Martyr Second, Z. a.-D. b. A. (1973). *Al-Rudah al-Bahiya fi Sharh al-Lamaa al-Damshqiyya*. (S. M. Kalantar, Ed.). Qom. [In Persian]
- Malik bin Anas, A. A. (1991). *Mota Malik*. (T. Nadavi, Ed.). Damascus: Dar al-Qalam. [In Persian]
- Montazeri, H. A. (1999). **Studies in Wilayah*